

МІСЦЕ ВИРАЖАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У СИСТЕМІ МОВЛЕННЄВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ 5 – 7 КЛАСІВ

Мовна підготовка школярів передбачає набуття ними знань про мову, її граматичну структуру, словниковий склад, стилістичні можливості, історію та закони її розвитку, формування уявлень про роль мови в ментальності українського народу. Мовленнєва ж підготовка – застосування цих знань з мови – школярі розвивають навички використання мовних засобів під час спілкування в різних життєвих ситуаціях. Цей процес тісно пов'язаний із культурою мовлення (засвоєнням норм і якостей літературної мови) та формуванням мовленнєвих умінь і навичок.

Звернемося до деяких чинників, без урахування яких стає неможливою повноцінна мовленнєва підготовка школярів, і які забезпечують виховання культури мовлення, зокрема формування такого її складника, як культура виразного й образного мовлення, що досягається не тільки вивченням словесно-інтонаційних засобів мови, дотриманням літературних норм, а й культурою мислення й почуттів, мовленнєвою поведінкою комунікантів. Особлива роль у цьому належить роботі над виражальними засобами української мови, які впливають на формування мовленнєвих умінь та навичок.

Осмисленню означеної проблеми, з'ясуванню основних аспектів її розв'язання сприяли роботи Н.Бабич, Б.Головіна, В.Гужви, В.Ковальова, М.Пентилюк, Д.Розенталя, В.Чабаненка. Дослідники звертають увагу на роль виражальних засобів в українській мові. М.Пентилюк і Н.Бабич акцентують увагу на двох групах: виразні засоби художнього мовлення та виразні засоби усного мовлення [1, 5]. До першої групи дослідники віднесли тропи, слова звукового та зорового зображення, емоційно-оцінну лексику, синтаксичну конструкцію тексту (фігури) тощо. До другої – силу виділення синтаксично значущого слова, видозміну голосу, зупинку в мовленні, темп, емоційну тональність, яка передає настрій, оцінку сприйнятого, моделює перспективу сприймання тощо [1; 141]. Загалом – це понятійні, емоційно-експресивні та екстралінгвістичні засоби.

Б. Головін запропонував типологію засобів виразності, побудовану на базі структури мови: лексичні, словотворчі, морфологічні, синтаксичні, інтонаційні, фонемно-акцентологічні [2]. Вагомий внесок у розробку класифікації виражальних засобів зроблено В.Ковальовим, який, спираючись на лінгвістичні принципи та виходячи з визначення в межах кожного рівня мови категорій, що використовуються експресивно, із з'ясування їх мовної сутності, мовних “механізмів” уживання, введення в контекст, здійснив аналіз виражальних засобів. Дослідник звертає увагу на такі різновиди засобів виразності, як вимовно-фонетичні, лексико-семантичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні виражальні [4].

Свою думку щодо класифікації засобів виразності висловлює Ф.Гужва, поділяючи їх на фонетичні (досягаються головним чином сполученням голосних та приголосних звуків у тексті); лексичні (тропи прямого і переносного найменування: порівняння, епітет, метафора, метонімія, синекдоха, гіпербола, іронія, алегорія, перифраз; багатозначність та стилістично забарвлена лексика); синтаксичні (інверсія, риторичні фігури, повтори, антитеза, градація, ретардація) [3].

Як бачимо, науковці акцентують увагу на класифікації виражальних засобів української мови, однак ґрунтовного дослідження, присвяченого проблемі їх місця в системі мовленнєвої підготовки школярів, немає.

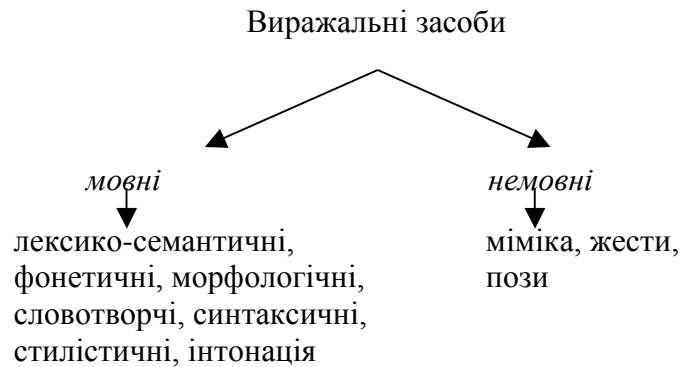
Мета нашої статті – визначити і розкрити роль і місце виражальних засобів української мови в системі мовленнєвої підготовки учнів 5 – 7 класів.

Виділимо основні завдання нашого дослідження:

- визначити основні різновиди виражальних засобів української мови;
- розкрити специфіку засвоєння засобів виразності;

– з'ясувати місце виражальних засобів у роботі над удосконаленням мовлення учнів 5 – 7 класів.

Проаналізувавши здобутки дослідників, ми зупинилися на такій класифікації виражальних засобів: мовні засоби, що увиразнюють зміст висловлювання та, відповідно, згруповані на основі системи мови (лексико-семантичні, фонетичні, морфологічні, словотворчі, синтаксичні, стилістичні та інтонація) і немовні (додаткові, або позамовні), які урізноманітнюють форми мовлення (міміка, жести, пози). Схематично зобразимо це так:

Відповідно до цієї класифікації зупинимось докладніше на визначенні місця виражальних засобів у системі мовленнєвої підготовки школярів.

Схильність до експресивізації виявляють елементи фонетичного рівня, тобто **фонетичні** засоби виразності.

Однією з найяскравіших естетичних ознак української загальнонародної мови є її особлива милозвучність, що забезпечується артикуляторною злагодженістю звуків, урівноваженістю голосних із приголосними у мовленнєвому потоці, багатьма фонетичними чергуваннями та іншими чинниками. Естетичне й експресивно-стилістичне використання фонетичних ресурсів мови знаходить своє вираження у формі звукових повторів – асонансів та алітерацій, які створюють такий надсловесний зміст, що ніби легко ковзає над текстом і видобувається з контексту. В алітеруванні та асонансуванні враховується те, що окремі звуки мови можуть імпонувати певним суб'єктивним психологічним відчуттям людини, викликати в свідомості читача (слухача) яскраві образи й естетично спрямовані асоціації [7; 234].

Потужною виражально-естетичною силою володіють внутрішні рими, що виявляються в гострих перегуках звукового ладу слів [7; 235]. Рима як різновид звукової епіфори разом із віршовими розмірами теж є важливим фонетичним виражальним засобом, зокрема поетичного мовлення.

До вимовно-фонетичних виражальних засобів В.Ковальов слушно відносить наголос: емфатичний, логічний і словесний. Емфатичний наголос, або емфатична довгота (подовжена вимова окремих звуків), звичайно відтворюється в писемному мовленні повторенням звуків, часто в супроводі дефіса, і є неабияким підсилювальним виражальним засобом мовлення, що відбиває афективний стан мовця [4]. На думку Н.Бабич, для досягнення виразності мовлення слід не забувати, що в фонетичному аспекті наголос є музичним, динамічним, монотонним чи політонічним, висхідним, нисхідним, довершеним, двополюсним, рівним [1; 182–184]. Отже, наголос відноситься до тих виражальних засобів мови й мовлення, без яких неможлива їх евфонічна і смислова довершеність, а щоб володіти цим засобом, необхідно знати чинні акцентуаційні норми й окремі явища історії наголошування слів.

У системі мовленнєвої підготовки школярів **лексико-семантичні** засоби виразності займають вагомe місце, адже від засвоєння лексики значною мірою залежить оволодіння мовою. Саме лексичні засоби викликають у школярів значні труднощі, спричинені тим, що вони мають оволодіти не тільки мовною, а й комунікативною компетенцією – вмінням співвідносити мовні засоби з умовами спілкування.

Лексико-семантичні засоби виразності, з якими знайомляться школярі, поділяються на тропи, синоніми, антоніми та омоніми, багатозначні й застарілі слова, розмовну та просторічну лексику. З одного боку, учні знайомляться з цими лексичними категоріями, відомостями про них, з іншого – збагачується їхній словниковий запас.

Як відомо, тропи – це різні випадки вживання слова в переносному значенні, вони є одним із лексико-семантичних засобів виразності, в основі яких лежить поєднання двох найменувань: прямого (традиційного) і переносного (ситуативного). Уміння розрізняти тропи (епітет, метафору, порівняння, метонімію, синекдоху, гіперболу, іронію, алегорію, перифраз) сприятиме виробленню в учнів навичок користуватися цими виражальними засобами в мовленнєвій діяльності.

Слід акцентувати увагу мовців на тому, що тропи використовуються в усіх сферах мовлення, але розподіл їх між функціональними стилями нерівномірний. У науковому стилі тропейна образність, як правило, стерта; офіційно-діловий стиль вимагає відсутності емоційності, тому тропи тут не вживаються, за винятком окремих жанрів (накази й розпорядження, дипломатичні документи, звіти тощо), але зустрічається синекдоху; у публіцистичному стилі тропи використовуються з огляду на основну рису цього стилю – взаємну зрівноваженість логізації викладу з емоційно-експресивним забарвленням; для розмовної сфери особливо характерна емоційність вираження, що залежить від індивідуальності мовця, теми розмови та ситуації спілкування і впливає на виразність висловлювання. У текстах художнього стилю тропи сприяють кращому сприйняттю тексту, увиразнюють і впорядковують виклад, посилюють його переконливість, забезпечують впливовість матеріалу, даючи йому оцінку, але основна функція тропів у мові художніх творів – зображувальна, естетична.

У системі виражальних засобів важливу роль відіграють антоніми, синоніми та омоніми. Це зумовлюється насамперед тим, що вони допомагають створити контрастну характеристику образів, предметів, явищ. Окрім того, уміння раціонально користуватися певним набором синонімів, антонімів чи омонімів, розрізняти групи цих слів за значеннями є свідченням рівня розвитку мовленнєвих умінь і навичок особистості. Найбільше застосування ці засоби знаходять у публіцистичному та художньому стилях. Синоніми в цих стилях використовуються для урізноманітнення викладу, для уникнення монотонності, набридливих повторів; омоніми увиразнюють думку, а часом надають мовленню іронічного, гумористичного чи сатиричного забарвлення; антоніми мають невичерпні можливості для створення картин, де використовується пряме й переносне значення слова, різке й несподіване зіткнення різнорідних понять, а також сприяють підсиленню, увиразненню певного поняття.

Неологізми впливають також на розвиток мовленнєвої обізнаності учнів 5 – 7 класів. Естетичний сенс індивідуально-авторських неологізмів полягає в тому, що, створені в процесі свіжої мовленнєвої підсиленої виразності, вони допомагають авторові передати афективний, художньо-образний зміст, а перед читачем (слухачем) відкривають шлях до духовного, інтелектуального збагачення.

Надають емоційно-експресивної якості мовленню і **словотворчі** виражальні засоби. З багатьма явищами українського словотворення пов'язується стилістично спрямована експресивність, що відбиває емоції суб'єкта і його ставлення до навколишньої дійсності.

Характерною рисою дериваційної системи сучасної української мови є наявність у ній великої кількості спеціальних афіксів, за допомогою яких автор може експресивно передавати найтонші відтінки своїх і чужих почуттів, переживань та оцінок. Серед цих афіксів чільне місце займають суфікси пестливості (*-очок, -ичок, -оньк, -ісіньк-, -есеньк-* тощо). Стилістично нейтральним (неемоційним) словам вони надають первинної почуттєво-оцінної виразності різного ступеня: (*година*) – *годинка* – *годиночка* – *годинонька*; стилістично ж маркованим (емоційно-оцінним) словам – вторинної, додаткової почуттєво-оцінної виразності різного ступені: (*воля*) – *волечка* – *воленька* тощо. Пестливі суфіксальні утворення з первинною і вторинною емоційно-оцінною виразністю характерні для усного

побутового (зокрема дитячого), фольклорного і художнього мовлення. Вони надають йому особливої теплоти, задушевності, ліричності [7; 157].

Словотворчі виражальні засоби відіграють важливу роль у розвитку мовленнєвих умінь і навичок школярів, оскільки надають мовленню стилістичної забарвленості, посилюють виразність висловленої думки, а орієнтування в словотворі дає можливість розрізняти форми одного й того ж слова, сприяє кращому розумінню значення слів і збагаченню словника. Усе це має велике значення як для розвитку логічного мислення, так і для засвоєння багатьох орфографічних правил.

Сприяють формуванню мовленнєвої компетентності **морфологічні** виражальні засоби, що впливають на варіативність користування мовними одиницями цього рівня.

В. Ковальов розглядає морфологічні виражальні засоби українського мовлення як категорії граматичних засобів і вважає, що їх виражальність менш помітна в мовленні, ніж в інших рівнях мови [4; 89]. На думку дослідника, найбільш продуктивними морфологічними виражальними засобами є випадки вживання числа й роду іменників і займенників, а також пов'язаних із ними дієслівних форм. М.Пентлюк стверджує, що частини мови, окрім комунікативної функції, у текстах різних стилів виконують ще й додаткову, стилістичну функцію, оскільки служать виражальними засобами мови. Вона акцентує увагу на розрізненні морфологічних синонімів, стилістичне забарвлення яких виявляється в текстах різних стилів (*касир – касирка – касирша; червона – червоная*) [5, 198–199]. Умінню розрізняти морфологічні синоніми сприятиме систематичне вивчення частин мови на комунікативній основі та глибокі знання про їх лексичне значення й граматичні ознаки, способи словотвору.

Для виразної, образної передачі думок та почуттів у мовленні служать **синтаксичні** виражальні засоби, із якими школярі починають своє знайомство у 5 класі, у 6 ця робота продовжується, а в 7 класі під час вивчення розділу мови “Синтаксис” відбувається поглиблена робота над ними.

У текстах з емоційним та експресивним забарвленням звертання використовуються для вираження відношення до адресата мовлення, для загального підсилення виразності мовлення, у результаті чого створюються різноманітні стилістичні різновидності звертань. Великі можливості синонімічного використання містять в собі вставні конструкції. Дякуючи різноманітності значень, які виражають вставні слова (модальність, емоційна оцінка повідомлюваного, вказівка на експресивний характер висловлювання, на послідовність викладу тощо), вони використовуються у всіх мовленнєвих стилях.

Аналізуючи можливості синтаксичних засобів виразності, Д.Розенталь підкреслює виражальні особливості присудка, що відкривають великі можливості для стилістичного їх використання, особливо форми ускладненого дієслівного присудка. Також звертає увагу на перестановку слів (інверсію), за допомогою якої створюються додаткові смислові та виразні відтінки, змінюється експресивна функція того чи іншого члена речення (*Ці фільми мені не подобаються. – Не подобаються мені ці фільми*) [6; 202–206].

Знання виражальних можливостей головних і другорядних членів речення розширює можливості варіативної побудови словосполучень і речень. Так, розташування підмета та присудка в реченні є також своєрідним синтаксичним виражальним засобом [6; 209]. Другорядними члени речення теж послуговуються для образного вираження змісту висловлювання (тексту). Наприклад, означення може служити цілям інверсії, якщо вона йде після головного слова: *погода чудова, стіл білий*. Постпозиція узгодженого означення надає мовленню відтінку урочистості. Постпозитивні неузгоджені означення часто зустрічаються в поезії, у фольклорі й можуть надавати мовленню характеру народної розповіді [6; 211]. Часто постпозиція призводить уособлення означення, що ще більше збільшує їх смислове навантаження (*Люди, здивовані, стали як кам'яні*). Якщо неузгоджені означення виражені лише відносними прикметниками, то звичайно вони знаходяться у порядку висхідної смислової градації (*антикварні настінні годинники*). Додаток стоїть звичайно після слова, яке ним керує, і його препозиція носить характер інверсії (*Сумно було, бійки чекали*).

Обставинні слова відзначаються значною різноманітністю значень та форм: засобом смислового виділення обставини є її постановка на початку речення (*Багато довелося говорити з цього питання*; обставини мети та причини частіше препозитивні (*Для досягнення успіху було зроблено багато*); постпозиція цих обставин звичайно приводить до їх смислового виділення (*Автор увів цей епізод заради забави*) [6; 213–215].

Сучасна українська мова володіє величезними **стилістичними** виражальними засобами, оскільки саме стилістика займається відбором виражальних засобів мови для їх функціонування в мовленні залежно від мети висловлювання та мовленнєвої ситуації, а кожний її розділ вивчає стилістичні ресурси всіх мовних рівнів: лексики, фразеології, морфології, синтаксису.

Слід зазначити, що всі виражальні засоби є стилістично-забарвленими. Так, стилістика вивчає явище синонімії, що охоплює не тільки лексику, а й граматичну будову мови. До стилістичних виражальних засобів належать багатозначні слова, слова з переносним значенням, омоніми, антоніми тощо. Емоційно-експресивні елементи невіддільні від явища синонімії, оскільки вони характерні для окремих синонімічних варіантів як засіб вираження їх стилістичної функції (наприклад, *губи* – стилістично нейтральне слово, *уста* – має відтінок урочистості).

Виражальні засоби стилістики покликані підвищувати культуру мовлення людини, оскільки стилістику й культуру мовлення єднає спільне завдання – збагатити мовлення кожної людини, зробити його кращим, змістовнішим, правильнішим; без знань зі стилістики не можна навчити учнів варіативно висловлювати думку з добром стилістично доцільних мовних засобів.

До мовних виражальних засобів ми відносимо також **інтонацію**, яка виконує в мові не лише смислорозрізнавальну, а й художньо-естетичну функцію, яка тісно пов'язана з виражальною: у висловлювання за допомогою інтонації вносяться різні емоційні відтінки, виражаючи той душевний стан, у якому перебуває мовець.

Б. Головін зазначає, що мова має “набір” типових інтонацій, які змінюються відповідно до ситуації. Ці типові, інваріантні інтонації, які відповідні різним синтаксичним структурам та їх актуальному членуванню й можуть називатися інтонаційними одиницями мови. Інтонаційні “малюнки” висловлювань дозволяють виразити не тільки логічне значення висловлювання, але й його емоційне й вольове значення [2; 201].

Пунктуаційними знаками інтонація майже не означається: ці знаки відповідають граматичному, а не інтонаційному членуванню висловлювань. Інтонація начебто закладається в граматичну й лексико-семантичну організацію мовлення тому, що існує зв'язок між граматичною й лексико-семантичною організацією висловлювання та їх інтонаційним малюнком. Людина, яка розмовляє рідною мовою і яка засвоїла хоча б основні інтонаційні “схеми”, “малюнки”, знаходить, як правило, інтонацію, яка відповідає висловлюванню, яке вона читає, і “видає” інтонацію слухачам [2; 203]. Однак нерідко з'ясовується, що особистий мовленнєвий досвід людини, її знання мови і навички їх застосування в мовленні – недостатні. І тоді з'являється прихований, непомітний конфлікт між автором, який написав твір, і читачем цього твору, а звідси – небажання читати художні твори, яке й спричиняє низьку активність учнів у засвоєнні шкільних знань.

Однак інтонація є дієвим виражальним засобом тільки в поєднанні з мімікою, жестами та позою мовця. Тому не треба залишати поза увагою й **немовні виражальні засоби**, до яких і відносяться міміка, жести, пози. Ці додаткові виражальні засоби покликані урізноманітнювати, увиразнювати форми мовлення.

Мімікою та жестами треба вміти користуватися для посилення смислової виразності, пам'ятаючи, що жести втрачають свою виражальну здатність за частого їх повторення, що запас жестів у кожної людини досить обмежений і що мова міміки і жестів не може і не повинна замінити чи лише дублювати мову слів.

Мова жестів і міміки відзначається й деякими національними особливостями, наприклад, стриманістю та скупістю в одних, темпераментом і екзальтованістю в інших.

Жестикуляція залежить від того, чи читається текст, чи проголошується, тобто від змісту й форми думки. Тому окремі рухи при підкресленні особливо важливої думки можуть справити сильне враження, якщо вони породжені цією думкою. Міміка й жести – це наочне, але водночас й інтуїтивне вираження думки, ось чому важливо проникнути в тему, проїнятися її ідеями – усе це й буде підставою для майбутніх жестів. Голос, тон, уся сукупність виражальних засобів і прийомів мовлення повинні свідчити про правду думки й почуття мовця, і тоді мета мовлення буде досягнута, адже, окрім завдання сказати, перед мовцем стоїть завдання бути почутим.

Отже, усі виражальні засоби в сукупності та єдності повинні слугувати меті спілкування, визначатися обставинами та формою мовлення, змістом, обсягом і синтаксичною організацією висловлювання, наявністю адресата, і, звичайно, сприяти підвищенню рівня мовленнєвих умінь і навичок учнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232с.
2. Головин Б.Н. Основи культури речі. – Москва: Высшая школа, 1988. – 320с.
3. Гужва Ф. Основи розвитку речі: Посібник для учителя. – К.: Радянська школа, 1989. – 224с.
4. Ковальов В.П. Виразальні засоби українського художнього мовлення. – Херсон, 1991. – 126с.
5. Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика: Пробний підручник для гімназій гуманіт.профілю. – К.: Вежа, 1994. – 238с.
6. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. – М.: Высшая школа, 1974. – 346с.
7. Чабаненко В. Стилiстика експресивних засобiв української мови. – Запорiжжя: ЗДУ, 2002. – 351с.

УДК 371. 25

Н.П. Ковальчук

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПУНКТУАЦІЙНИХ ВПРАВ

Оволодіння пунктуацією є одним із важливих елементів загальноосвітньої підготовки учнів, однак систематичні спостереження за успішністю школярів свідчать про недостатню пунктуаційну грамотність. Проблема підвищення грамотності письма набуває особливої актуальності в наш час.

Практика навчання пунктуації в загальноосвітній школі дає підстави говорити про недостатнє використання резервів підвищення грамотності, однією з передумов якої є реалізація зв'язку пунктуації і синтаксису. Незважаючи на те, що в активі методики навчання української мови наявний принцип зв'язку між розділами курсу, на практиці він реалізується неповною мірою.

Пунктуаційна грамотність учнів знаходиться в прямій залежності від рівня міцності знань із синтаксису. Більшість пунктуаційних помилок пояснюються невмінням учнів розбиратися в закономірностях синтаксису, які розглядаються на різних етапах оволодіння мовою і є наскрізною темою шкільної програми [10].

Для того, щоб правильно застосовувати пунктограми, учні повинні вміти добре розбиратися в питаннях будови речення. Тим часом вивчення структури речення в школі проводиться на недостатньому рівні.

Важливість опори на знання, уміння і навички з синтаксису зумовлюється ще й тим, що пунктуація не є окремим розділом шкільного курсу української мови, а вивчається принагідно у зв'язку з вивченням пропедевтичного курсу “Синтаксис і пунктуація” (5 клас), опрацюванням морфологічних тем (вивченням морфології на синтаксичній основі 6–7 клас); систематичного курсу “Синтаксис і пунктуація” (8–9 клас), повторенням і узагальненням синтаксису і пунктуації (11 клас) [10]. Кожен із цих етапів є важливим, але досягнення кінцевого результату – сформованості сталих пунктуаційних навичок – можливе лише за